

7
№-28

O'ULUG'BEK NOMIDAGI
ERKISTON MILLIY UNIVERSITETI

100 YIL

R.KARIMOV, X.TOSHOV
FALSAFA TARIXI:
O'RTA ASR G'ARB FALSAFASI

Karimov R.R., Toshov X.I.

Falsafa tarixi: o'rta asr G'arb falsafasi O'quv qo'llanma.
-T.: "Universitet" nashriyoti, 2017. -140 b.

Annotsatsiya

O'quv qo'llanma G'arb falsafasi rivojining O'rta asrlardak muhim bosqichni qamrab oladi. Bunda ilk sxolastikadan uyg'onish davri naturfalsafasigacha bo'lgan falsafiy g'oyalar va konsepsiyalar rivoji ochib beriladi, shuningdek an'anaviy falsafiy muammolarning zamonaviy fan va ijtimoiy hayot masalalari bilan aloqasiga alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur o'quv qo'llanma falsafa kursi (falsafa tarixi bo'limi) bo'yicha davlat ta'lim standartiga muvofiq tarzda yozilgan bo'lib, oliy o'quv yurtlari falsafa va boshqa ijtimoiy-gumanitar mutaxassislik talabalarini, o'qituvchilarni, shuningdek, umumjahon falsafiy fikr tarixi bilan qiziquvchi kitobxonlar uchun mo'ljallangan.

Tagirizchilar:

Sh.O.Madayeva, G.T.Maxmudova

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi 2017-yil 28-iyundagi 434-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5042-2-6

© "Universitet" nashriyoti, Toshkent, 2017-y.

KIRISH

Istiqbolimizning dastlabki yillaridanoq yurtimizda yosh avlodni ham jismonan, ham ma'nan yetuk barkamol shaxs qilib tarbiyalash masalasiga jiddiy e'tibor qaratib kelimmoqda. Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish borasida so'z kelganda yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu esa ijtimoiy-gumanitar fan sohalarida faoliyat yurituvchi pedagog, olimlar oldiga o'sib kelayotgan avlodning vatanimiz hamda jahon mutafakkirlari qoldirgan o'tmishning boy va fanni merosi borasidagi bilim va tasavvurlarini yanada chuqurlashtirish vazifasini qo'yadi. Bu haqda Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov shunday fikr bildiradi: "Bugungi fursatdan foydalanib, sizlarga sizlarning timsolingizda esa sizlarning hanikasiblaringizga — olimlar, tarixchi-sharhunoslar, arxeologlar, antropologlar, sarg'ayib ketgan qadimgi qo'lyozma va sahifalar ustida ko'z nurini to'kib mashaqqatli mehnat qilayotgan boshqa ko'plab sohalarning mutaxassislariga samimiy minnatdortlik bilan murojat qilib aytmog'chimam: sizlarning say-harakatlaringiz tufayli o'tmishda yaratilgan insoniyat tafakkuri xazinasini bugungi avlodlar va zamonadoshlarimiz uchun xizmat qilmoqda, oling davrlarda va sivilizatsiyalarning ajoyib va sirti olami o'zini namoyon etmoqda."¹

O'quvchilar e'tiboriga havola qilinayotgan mazkur kitob O'zMU Falsafa tarixi va mantiq kafedrasini professor-o'qituvchilar jamoasi tomonidan o'tgan asrning 90-yillaridan to bugungi kungacha yaratilgan qator darslik hamda o'quv qo'llamalarning uzviy davomi sanaladi.

O'rta asrlar va Uyg'onish davri falsafasi tarixini tadqiq etishga bag'ishlangan ko'plab monografiya, maqola hamda o'quv qo'llamalar mavjud. Ammo ona tilimizdagi bunday tadqiqotlar kam uchraydi. taqdim etilayotgan kitob mualliflari mazkur davrlardagi falsafiy-tarixiy ta'limot va g'oyalar rivojini yaxit holda yoritishni O'z oldilariga maqsad qilib qo'yadilar. Bunda ular falsafa mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan talabalar bilan ishlash jarayonida o'tirilgan tajribalariga suyanadilar. O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi ta'lim standartlariga muvofiq tarzda yaratilgan bo'lib, falsafa mutaxassisligiga mo'ljallangan falsafa tarixi fani o'quv dasturidagi asosiy holatlar va mavzularni o'zida aks ettiradi. O'rganilayotgan davr falsafiy yo'nalishlarini yoritishda mualliflarning o'ziga xos yondashuvlarini kuzatish mumkin. mualliflar Xususam, germinitizm falsafasi evolusiyasini kesimidagi qarashlar mazmun mohiyatini ochib berish hamda falsafiy-tarixiy jarayonlarning yangi va eng yangi davrga transformatsiyasidagi ushbu oqim rolini ko'rsatishga intiladilar. Mualliflar fikricha, falsafa tarixining navbatdagi bosqichlari o'rganilayotgan davr-dagi g'oyalar rivoji tartibotiga muvofiq ravishda bayon etilmog'i lozim.

Shunga ko'ra, birinchi bo'lim xristianlikning monoteistik tarixi vujudga kelishidan oldingi zamonlardan to Foma Akvinskiyigacha bo'lgan davrni qamrab oluvchi g'arbiy yevropa o'rta asrlar falsafasining shakllanishi va

¹ 2008-2015 Y'zbekiston Respublikasini Prezidentligining ma'lumot xizmatlari. www.press-service.uz

rivojiga bag'ishlanadi. Shu nuqta nazardan qo'llanmada sobiq sovet zamonasiga xos mafkuraviy va atlestik qo'llardan xoli o'ziga xos yangicha metodologik yondashuv ustunlik qiladi. Falsafiy ta'limotlar birlamchi manbalarga tayanishda tahlil etilgan.

Shu asosda ikkinchi bo'limda ham, uyg'onish davrining Dante, Nikolay Kuzanskiy, Mirandola, Erazm Rotterdamskiy singari buyuk mutafakkirlari qarashlari, hamda xristian cherkovi tarixida o'z o'rniga ega bo'lgan M.Lyutтер g'oyalari tayanuvchi protestantizm ta'limotining shakllanish jarayonlari yoritiladi. G'oya va konsepsiya sifatida uyg'onish davri falsafasining o'ziga xos yo'nalishlaridan bo'linish "naturfalsafa" ham nazardan chetda qolmagan. Ayniqsa Djordano Bruno qarashlarini ochib berishda muallago o'ziga metodologik yondashuvni kuzatish mumkin.

E'tibori jihat shundaki, mazkur o'quv qo'llanmada yangi o'quv dasturlari talabga muvofiq fundamental horijiy adabiyatlarga ham tez-tez murojat qilingan. Ayniqsa, bu borada Frederik Kopistonning "History of Philosophy" hamda Frensis A. Yatesning "Giordano Bruno and the Hermetic tradition" kabllarning asarlari yetakchi ahmiyat kasb etadi.

Qo'llanmaning Uyg'onish davri falsafasiga oid qismida ham geminitizm g'oyalarning rivoji xususida to'xtalib o'tilgan. Ayniqsa, o'zida alkinyo, astralogiya, hamda magiyani mujassamlashtirgan naturfalsafaga doir geminitizm g'oyalarning uyg'onish davri fani va yangi davr tabiiyshunoslik fanlari o'rtasidagi farqni belgilashda asos bo'luvchi xususiyatlariga diqqat qaratilganligi tahsinga sazovor. Renesans davri mutafakkirlarining inson va borlig munosabatlari tushuntirishga qaratilgan qarashlari shakllanishida geminitizm falsafasida ilgari surilgan ayni masaladagi mulohazalar (jumladan analogiya prinsipling) ta'siri ham ko'rsatib o'tiladi. Qo'llanmada qanrab olingan materiallar mualliflar tomonidan imkon boricha aniq va ravshan yoritib berilgan. Ammo muammo shundaki, u talabalaridan o'z falsafiy bilimlarini birlamchi manbalar bilan boyitgan holda falsafa tarixida uchraydigan asosiy tushuncha va shaxslar bilan tanish bo'lishlarni talab qiladi.

Mazkur qo'llanmadan, bakalavryat bosqichida tahsil oladigan talabalariga an'anaviy (bazaviy) falsafa tarixi kurslarini o'qitish shuningdek, magistratura bosqichiga mo'ljallangan Yevropa falsafasining teotsentristik va antroposentristik g'oyalari ochib berishni nazarda tutuvchi kurslarni olib borishda keng foydalanish tavsiya etiladi.

Mualliflar O'zbekiston Milliy universiteti Falsafa tarixi va ma'naviy kafedrasidan bildiriladigan tanqidiy mulohaza va taqrizlarga ijobiy qaragan holda, ularni o'zlarining keyingi ishlarida baqdrimkon nazarda tutishga intildilar.

O'RTA ASR G'ARB FALSAFASI

Zamonaviy fanda antik davr oxirlaridan to uyg'onish davri boshlarigacha davom etgan Yevropadagi falsafiy fikr taraqqiyot bosqichi an'anaviy tarzda o'rtas asrlar falsafasi davri deb ataladi. Biroq shuni alohida ta'kidlash lozimki, chuqurroq tahlillarni talab qiluvchi "o'rtas asrlar" iborasining o'zi ham birmuncha bahsli va muammoli atama sanaladi. Bu, birinchiidan, tarixiylik nuqta nazardan antik dunyoning o'rtas asrlar davriga o'tish nuqtasini aniq ko'rsatish imkonsizligi, ikkinchiidan, muayyan yondashuvlarning falsafiy muammolarni o'rtas asrlardagi G'arbiy Yevropa, Lotin, Vizantiya, ayniqsa, xristianlik madaniyati doirasida deb bilishida ko'rinadi.

Yangi madaniy davrning nomi sifatida "o'rtas asrlar" atamasi dastlab, o'zlarini qadimgi yunon va rim sivilizatsiyasining vorislari deya atagan XV asr italiyan gumanistlarining asarlarida uchraydi.

Rim imperiyasining poytaxti Konstantinopolga ko'chirilgan va u qulagan (330-1453) yillar orasidagi muddat XVII asrda "O'rtas asrlar" davri deya atalgan. Zamonaviy fanda esa o'rtas asrlar madaniyati imperator Diokletian taxtga o'tirgan (284-yil)dan boshlanib, Buyuk Konstantin vatot etgan (337-yil)da yakun topishi ta'kidlanadi. O'rtas asr madaniyatida o'tish davrining nihoyalani, ilk o'rtas asr sivilizatsiyasining vujudga kelish jarayonivaqt nuqta nazardan g'arbiy va sharqiy imperiyada turlicha kechgan. Vizantiyada o'tish davrining nihoyalani, tom ma'noda, Vizantiya davlati tarixining boshlanishi (VII asr) bilan belgilansa, imperiyaning g'arbiy qismida bu jarayon uzoq davom etdi, u 80-yilda Buyuk Karlning taxtga kelishi bilan yakunlanadi. Oqibatda Vizantiya imperiyasining G'arbga, xususan, franklar imperiyasiga bo'lgan muqobil munosabati vujudga keldi va bu hol o'rtas asr G'arbiy Yevropa sivilizatsiyasining taraqqiyot yo'lini belgilab berdi. Shuningdek, Buyuk Karl va izdoshlari faoliyati mahsuli sanalmish "Karolinglar renessansi", avvalo, antik davr ideallari va ilohiy kitoblar bilan bog'liq bo'lib, retrospektiv xarakter kasb etadi. Nihoyat, ikkinchi mingyillikning boshida varvar qabilalari ko'chishining tinishi, barqarorlik va shaharlar rivoji bilan belgilanuvchi jiddiy o'zgarishlar tufayli asta-sekin o'rtas asrlarga xos bo'lgan feodal jamiyati shakllanib bordi.

O'rtas asr falsafasini an'anaviy tarzda, patristika (II-VIII asrlar) va sxolostika (XI-XIV asrlar)ga ajratish ham qisman to'g'ri bo'lib, uni shartli ravishda qabul qilish mumkin. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, patristika antik davrda yashagan cherkov otalarining shartli tarzda jamlangan ta'limotlarining yig'indisi bo'lib, bunda Sharqdagi xristianlikning ilohiyot va falsafa tarixini xristianlik dogmasiga aylantirishi 787 yilda bo'lgan Buzunjahon sabori bilan yakunlanmay, u to Vizantiya imperiyasining

so'nggi davrigacha muvaffaqiyatli tarzda davom etdi. Palamit baxslariga muvofiq, patristika fenomeni falsafa tarixidan ko'ra ilohiyot tarixiga yaqinbo'lib, ana va ma'slaklari tufayli ko'plab cherkov otalari falsafa bilan shug'ullanishni keraksiz va imkonsiz mashg'ulot deya hisoblaganlar. XIV asrda keyingi okkamchilarning barham topishi bilan "Ikkinchi sxolastika" yuzaga keldi va XVI-XVII asrlardagi kontreformatsiya davriga kelib, G'arbiy Yevropada sxolostika niqobidagi ayrim qarashlar rivoj topa boshladi. O'rta asrlarda keng tarqalgan "Shart-natur" falsafiy maktabi shular jumlasidandir. O'rta asr falsafasi o'z mohiyatiga ko'ra, diniy, xususdan, xristianlik mazmuniga ega. Majusiylik ruhida so'nggi antik davr falsafiy an'anasining namoyandalari (ayniqsa, neoplatonchilar) din va falsafaning yaqinlashuvida falsafaning turli asketik-amaliy xususiyatlarini ko'rgan bo'lsalar, diniy aqoidning qonunlari g'arb falsafasining xristiancha tomonlariga urg'u beruvchi cherkov va din himoyachilari (apologetlar) harakatini vujudga keltirgan nazariy asosga ega bo'ldi.

Diniy-falsafiy pozitsiyaning umumiy jihatlari inson hayotining yagona maqsadi va mohiyati xudo bilan mulqotga kirishishda va uni bilishda deb hisoblanib, olamni bilishga qaratilgan boshqa bilimlar ikkinchi darajali yoki ruhi xalos etishga asos bo'luvchi xudoni anglash jimiga qaram qilib ko'rsatilgan. Xristianlik e'tiqodi va majusiylik teologiyasining asosiy farqli jihati shunda ko'rinadiki, majusiy uchun xudoni bilish va xalos bo'lish — bu alohida shaxsning o'z ishi bo'lib, bunda u erkin tarzda o'z imkoniyatlarini va qobiliyatlarini amalga oshiradi. Xristianlik ta'limotiga ko'ra esa aksincha, inson tabiatan gunohkor va illatlari bois nafaqat ruhiy halovat topishga, hatto uni o'ylashga ham qodir emas. Cherkov ta'limotiga muvofiq, olam va insonning xalos bo'lishining haqiqiy asosi — bu olamda Iso vujudida zuhur bo'lib, qiynoqlarga uchragan, qayta tirilib, o'zining siri g'amrab oluvchi kuchi vositasida tug'ilishi va qayta tirilishidan keyingi kelajakda sodir bo'ladigan olam intihosini bashorat qilgan tronsendental xudoning rahm-sharfqatida namoyon bo'ladi. O'rta asr falsafasining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. *Teosentriзм* — o'rta asrlardagi barcha falsafiy va teologik g'oyalar markazida olamni vujudga keltirgan yagona yaratuvchi iloh — xudo turadi. Uning mohiyatiga ratsional aql bilan etib bo'lmaydi, biroq muqaddas kitoblarda yozilganidek, uni e'tiqod yordamida his etish mumkin (Isx. 3:14 "Ya yesen Suschiy"; 1 In. 4:8 "Xudo muhabbatdir");

2. *Kreatsionizm* — (lot. creatio — "yaratilgan") xristianlik dunyo-qarashiga muvofiq, butun borliq yaratuvchining erkin irodasi ila yo'qdan bor qilingan bo'lib, bunda yaratuvchi va yaratilgan narsalar o'rtasidagi

hog'liqlik noaniq ko'rsatilgan. Chunki yaratilgan narsalarning mohiyati analogiyaga ko'ra, sharti ravishda, yaratuvchining ba'zi sifatlarini aks ettiradi, deyilgan.

3. *Providensializm* — (lot. providentia — "ko'rinish, namoyon bo'lish") cherkov ta'limotiga ko'ra, olam azalda tafakkur ila yaratilib, mukammal tarzda to'g'riyatgacha xudo iznida boshqariladi. Eng avvalo, olamda barcha uchun yashirin va ayni paytda har kimga ayon bo'lgan, xudo tomonidan tafakkur ila yaratilgan, bir-biriga bog'liq narsalarning hamda borliqning ierarxik oqilona tartibi va garmoniya namoyon bo'ladi.

4. *An'anaviylik* — darhaqiqat, o'rta asrlar madaniyati korporativ xususiyat kasb etgan bo'lib, u alohida faylasuf yoki ilohiyotshunosning ta'limoti emas. Cho'qintirish hamda yagona e'tiqodga birlashgan xristianlik jamiyati va cherkov udumlarini o'rta asrlar hayotini barcha uchun umumiy bo'lgan xristianlik dunyosiga aylantirishi, bir tomondan, dinga xususiy nuqtai nazardan qarovchi yerlarga nisbatan dushmanlik kayfiyatini uyg'otib, apostol va cherkov qonunlarining nufuzini oshirgan bo'lsa, boshqa omillarga ko'ra, o'rta asrlar tafakkurini erkinlikka ega bo'lgan antik yunon-rim tafakkuridan ajratib qo'ydi. Bu holning asosiy jihati shundan iborat ediki, o'rta asrlar idealogiyasida Butunjahon sabori tasdiqlagan hamda cherkov otalari tan olgan ilohiy vahi g'oyasi ustuvor edi.

O'rta asr falsafasining shakllanishi

Avgustin ta'limoti

Patristika yunon tilida "ota" degan ma'noni anglatib, bu istiloh, odatda, falsafa tarixida II-VIII asrlarda yashagan xristian cherkov ilohiyotshunoslari ta'limotlarining majmuasiga nisbatan ishlatiladi. Dastlab patristiklar atamasi cherkov tan olgan va ustozlik maqomiga ega bo'lgan ma'naviy ustozlarga nisbatan qo'llangan. Keyinchalik esa cherkov avliyo otalarining statusi to'rta talabga muvofiq shakllantirildi. Bular quyidagilardir:

- 1) ilohiy hayot kechirish;
- 2) qadimiylik;
- 3) ta'limotlarning ortodoksalligi;
- 4) cherkov tomonidan rasman tan olinganlik.

G'arbiy katolik ilohiyotchilarning an'anasiga ko'ra, so'nggi cherkov otasi Ioann Damaskin (754 yil) bo'lib, undan keyin yashagan xristian ilohiyotchilari esa cherkov yozuvchilari deb atalgan. Aksincha, yunon provoslav an'anasining ta'kidlashicha, ilohiy odalar mohiyatan hech qanday xronologik xususiyatga ega bo'lmaydi, Muqaddas Ruh insonlar uzra doim harakatda bo'ladi. Pravoslav cherkovi avliyolari